

पद्य विभाग

२. बिकट वाट वहिवाट नसावी

- अनंत फंदी

परिचय - अनंत भवानीबाबा घोलप (इ.स. १७४४-१७९५)

अहमदनगर जिल्ह्यातील संगमनेर हे त्यांचे मूळ गाव. सराफी व गोंधळीपण हा त्यांचा पिढीजात व्यवसाय. मलक फंदी नावाच्या फकिराशी मैत्री. फंदी हा अनंत घोलप यांचा तमाशातील साथीदार होता. मैत्रीतून अनंत घोलप हे आपल्या नावापुढे फंदीचे नाव जोडू लागले. त्यामुळे त्यांची अनंत फंदी या नावाने ओळख निर्माण झाली.

'फटका' हा काव्यप्रकार अनंत फंदींनीच लोकप्रिय केला. सूक्ष्म अवलोकन, व्यवहार चातुर्य, परखडपणा, उपदेशपरता ही त्यांच्या 'फटका' या काव्यप्रकाराचे वैशिष्ट्ये आहेत.

'बिकट वाट वहिवाट नसावी' या फटक्यातून जीवनात प्रामाणिक, सख्खाई, कष्टबुक्त नीतीमूल्ये प्रत्यक्ष आचरणात आणावी, असा उपदेश केला आहे. सगळे हा 'फटका' म्हणजे मानवी जीवनातील व्यवहारज्ञानाचा उत्कृष्ट नमुना म्हणून अभ्यासता येईल.

बिकट वाट वहिवाट नसावी, घोपट मार्गा सोडुं नको
 संसारामधि ऐस आपला, उगाच भटकत फिरुं नको
 बल सालसपण धरुनि निखालस, खोट्या बोला बोलुं नको
 अंगिं नम्रता सदा असावी, राग कुणावर धरुं नको
 नास्तिकपणि तू शिरुनि जनाचा बोल आपणा घेउं नको
 आल्या अतिवा मुठभर द्यावा मार्गेपुढतीं पाहुं नको
 मायबापांवर रुसुं नको
 दुर्मुखलेला असुं नको
 व्यवहारामधि फसुं नको
 कधी रिकामा बसुं नको
 परी उलाढाली भलभलत्वा, पोटासाठी करुं नको ॥१॥

वर्म काहुनी शरमायाला उणे कुणाला बोलुं नको
 बुडवाया दुसऱ्यांचा ठेवा, करुनी हेवा, झटुं नको

मी मोठा शाहणा धनाढ्यहि, गर्वभार हा बाहुं नको
एकाहुनि चढ एक जगामधि, धोरपणाला मिस्वुं नको
हिमायतीच्या बळें गरिबगुरिबांला तूं गुरकासुं नको
दो दिवसांची जाइल सत्ता, अपेश माथां घेउं नको

विडा पैजेचा उचलुं नको

उणी तराजू तोलुं नको

गहाण कुणाचें हुलवुं नको

उगिच धीक तूं मागुं नको

स्नेहासाठी पदरमोड कर, परंतु जागिन राहुं नको ॥२॥

उगीच निंदा स्तुती कुणाची स्वहितासाठी करुं नको
बरी खुशामत शाहण्याचि परि मूर्खांची ती मैत्रि नको
कष्टाची बरि भाजिभाकरी, तूपसाखरे चोरुं नको
दिली स्थिती देवाने तीतच मानी सुख, कधि विटुं नको
असल्या गांठी धनसंचय, कर सत्कार्यी व्यय, हटुं नको
आतां तुज गुज गोष्ट सांगतो, सत्कर्मी तूं टाकुं नको

सुविचारा कातरुं नको

सत्संगत अंतरुं नको

टूताला अनुसरुं नको

हरिभजना विस्मरुं नको

सत्कीर्ती-नीबदिचा डंका गाजे मग शंकाच नको ॥३॥

• • •

संदर्भ : आठवणीतल्या कविता, भाग २,

पौत्र प्रकाशन, मुंबई.

परिचय - माधव त्र्यंबक पटवर्धन (इ.स. १८९४-१९३९)

मराठीतील श्रेष्ठ कवी, कोशकार, छंदशास्त्राचे व्यासंगी. माधव जूलियन या टोपणनावाने विपुल काव्यलेखन. इ.स. १९२३ साली स्थापन झालेल्या 'रविविजय' काव्यमंडळाचे ते संस्थापक सदस्य होते. इ.स. १९३६ मध्ये जळगाव येथे भरलेल्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष.

'छंदोरचना' या त्यांच्या ग्रंथाबद्दल त्यांना मुंबई विद्यापीठाने डॉ.सि.ए. ही प्रतिष्ठेची पदवी बहाल केली. 'विरहतरंग', 'सुधारक', 'नकुलालंकार' ही त्यांचे खंडकाव्ये तर 'तुटलेले दुवे', 'गजलांजली', 'स्वप्नरंजन', 'मधुलहरी' हे त्यांचे काव्यसंग्रह प्रसिद्ध आहेत. विशेष म्हणजे 'गजल' व 'रुबाई' हे फारसी काव्यजका त्यांनी मराठीत आणले. माधव जूलियन यांनी आपल्या काव्यातून मध्यमवर्गीय सामान्य माणसांच्या भावभावनांचे चित्र अधोरेखित केले आहे.

प्रस्तुत कवितेतून कवी माधव जूलियन यांनी आईचे माहात्म्य रचिले असून आईच्या मृत्यूनंतर व्याकूळ झालेल्या आपल्या मनातील आईविषयीचा विरहभावना प्रकट केलेल्या आहेत.

प्रेमस्वरूप आई! वात्सल्यसिंधू आई!

बोलावू तूज आता, मी कोणत्या उपायी!

तू माय, लेकरू मी, तू गाय, वासरू मी,

ताटातुटी जहाली, आता कसे करू मी?

गेली दुर्ग यशोदा टाकूनि येथे कान्हा,

अन् राहिला कधीचा तान्हा तिचा भुका ना?

तान्हास दूर ठेवी-पान्हा तरीहि वाहे-

जाया सती शिरे जी आगीत, शांत राहे,

नेहुर्य त्या सतीचे तू दाविलेस माते,

अक्षय्य हत्प्रभूचे सामीप्य साधण्याते

नाही जगात झाली आवाळ या जिवाची
तुझी उणीव चिंती आई तरीहि जाची

चिंती तुझी स्मरेना काहीच रूपरेखा
आई हवी म्हणुनी सोडी न जीव हेका.

विद्याधनप्रतिष्ठा लाभे अला मला ही,
आईविणे परी मी हा पोरकाच राही,

सारे मिळे परन्तु आई पुन्हा न घेते,
तेणे चिताच चिंती माझ्या अखंड पेटे

आई तुझ्या विचोणे ब्रह्माण्ड आठवे ने!
केलास सोडुनि ये उत्केसमान वेने.

किंवा विदेह आत्मा तुझा फिरे सभोती,
अव्यक्त अशुधारा की तीर्थरूप ओती!

ही भूक पोरक्याची होई न शान्त आई
पाहुनिया दुज्यांचे वात्सल्य लोचनांही

वाटे इधूनी जावे, तुझ्यापुढे निजावे
नेत्री तुझ्या हंसावे, चिंती तुझ्या ठसावे!

वही तुझ्या परि हे केव्हा स्थिरेल डोके,
देईल शांतवाया हृत्स्पन्द मन्द झोके?

जन्म तू घे फिरुनी येईन मीहि पोटी,
खोटी ठरो न देवा, ही एक आस मोठी!

♦ ♦ ♦

संदर्भ : रविकिरण मंडळाची निवडक कविता,
साहित्य अकादमी, दिल्ली.

४. माणसा इथे मी तुझे गीत व्हावे

- वामनदादा कर्डक

परिचय - वामन तबाजी कर्डक (इ.स. १९२२-२००४).

वामन कर्डक यांचा जन्म दुसोडी, ता. सित्तूर, जि. नाशिक येथे झाला. 'वामनदादा' हे टोपणनाव, तर लोककवी विशेषण. गीतम बुद्ध, महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे जगाच्या ऊर्जा केंद्र. १९४३ साली नाशिका येथे बाबासाहेबांचे दर्शन, त्यानंतर आंबेडकरी चळवळीत सहभाग, डॉ. बाबासाहेबांच्या दहा हजारांहून अधिक गीतांचे लेखन. 'वाटचाल', 'मोहळ', 'हे गीत वामनाचे' इत्यादी गीतसंग्रह, आणि 'भाड्या जीवनाचे गाणं' हे आत्मकथन प्रकाशित. अनेक चित्रपट गीतांचे लेखन आणि ध्वनिमुद्रण त्यांनी केले. इ.स. १९९३ साली बंधू वेधे पार पडलेल्या अखिल भारतीय आंबेडकरी संमेलनाचे अध्यक्ष. त्यांच्या एकूण कार्याबद्दल विविध पुरस्काराने त्यांना सन्मानित करण्यात आले.

प्रस्तुत कवितेतून कवीने मानवतेचा संदेश दिलेला आहे. माणसाने माणसाशी कसे वागावे याबद्दल आपल्या भावना सर्वसामान्य जनांना समजाव्यात अशा शब्दांत प्रकट केलेल्या आहेत.

माणसा इथे मी तुझे गीत व्हावे
असे गीत गावे तुझे हित व्हावे ॥४॥

असे गोड नाते तुझ्याशी जडावे
तुझ्या संकटाशी इथे मी लढावे ॥१॥

तुझ्याच भुकेचे कोडे उलगडावे
तुझे दुःख सारे गळूनी पडावे ॥२॥

एकाने हसावे लाखाने रडावे
जुने सारे सारे असे न उगावे ॥३॥

इथे सारे सारे नवे पेरताना
वामन परी मी तुझे हात व्हावे ॥४॥

संदर्भ : मोहळ, वामनदादा कर्डक, आनंद प्रकाशन, औरंगाबाद.

५. सूर्यनारायणा

- ना. धों. महानोर

परिचय - नामदेव धोंडो महानोर (जन्म इ.स. १९४२)

औरंगाबाद जिल्ह्यात पळसखेड या गावी जन्म. निसर्गकवी म्हणून परिचित. ग्रामजीवन, लोकसाहित्य अनुबंध, माती आणि नाती, माती आणि निसर्ग, नेवता, लयबद्धता, नादमयता इत्यादी त्यांच्या काव्याचे विशेष.

'रानातल्या कविता', 'पावसाळी कविता', 'पानझड', 'गाथा शिबारावाची', 'त्रिची कहाणी', 'प्रार्थना दवाघना', 'त्या आठवणींचा झोका', 'पक्षांचे लक्ष धवे', 'अजिंठा', 'गंगा वाहू दे निर्मळ', 'जगाला जेम अर्पावे', 'दिवे लाराणीची वेळ', 'वही' आदी काव्यसंग्रह. 'गांधारी' कादंबरी, 'गणसप' लोककथासंग्रह संपादित, 'गावाकडच्या गोष्टी' आदी ग्रंथ प्रकाशित. 'जैत रे जैत', 'सर्जो', 'एक होता विदूषक', 'मुक्ता', 'दोषी' इत्यादी चित्रपटांसाठी गीतलेखन. पद्यश्री, कुसुमाग्रज प्रतिष्ठानचा जनस्वान व इतर प्रतिष्ठेच्या पुरस्काराने सन्मानित.

प्रस्तुत कवितेत मानव आणि पशु-पक्षांच्या जीवसृष्टीतील, जगण्यातील अंधार नष्ट होऊन त्यांचे जीवन जैतातील धान्याने सुखी व समृद्ध व्हावे, हा आशावाद सूर्यनारायणाकडून व्यक्त केला आहे.

सूर्यनारायणा नित नेमान उगावा
अंधाराच्या दारी बोद्धा उजेड पाठवा.

मोडक्या घराच्या बिद्रावनाशी सांजेल
दिव्याचा आधार जडो त्यांच्या संसारला.

औंजळीन भरू देगा पाखरांच्या चोरी
दुःखात पंखांना असो सावली मायेची.

आबादानी होवो जैत भरू दे दाण्यांचे
तुझ्या पालखीला शब्द बांधू तुकोबांचे.

संदर्भ : पानझड, ना. धों. महानोर,

परिचय प्रकाशन, मुंबई.

परिचय - गोविंद ज्ञानोबा काळे (जन्म इ.स.१९५०)

सोलापूर जिल्ह्यातील बेंबळे या गावी जन्म. महाराष्ट्र शासनाच्या सार्वजनिक पाटबंधारे खात्यामधील सेवेतून निवृत्त. नोकरीतील अनुभवांचे लेखनात रूपंतर लेखक, संवेदनशील कवी, नाट्यकलाकार व सामाजिक कार्यकर्ते म्हणून ओळख. 'दस्तऐवज', 'वाहते पाणी-जीवनगाणी', 'धरणगाणी' इ. काव्यसंग्रह. 'अहित्यागाथा', 'बेलभंडार' या चरित्रात्मक कादंबऱ्या. साहित्याचे अनेक विद्यार्थ्यांकडून संशोधन. कवितेत सकारात्मक दृष्टिकोन व व्यसनमुक्ती या विश्वासास महाराष्ट्रभर व्याख्याने.

विविध पुरस्काराने सन्मानित. त्यांच्या समग्र साहित्यात गेयता, प्रखरता, गोचरता, वास्तवता, नादमयता, संवेदनशीलता, सामाजिकता आदी विशेष दिसून येतात.

प्रस्तुत कवितेमधून धरणातील पाणी हे चारी, कालव्यात कितीही अडवले आले तरी त्यामधून अचूक मार्ग काढत शेताच्या बांधापयैत पोहचते. त्याचप्रमाणे राजकीय नेत्यांनी धरण प्रतिभेचा आदर्श घेऊन सामाजिक व राजकीय जबाबदारी सक्षमपणे पेलत समाजाप्रति उतराई झाले पाहिजे, असा संदेश कवीने दिलेला आहे.

असशील कधी काळी तू
 धरणात साठलेला जलाशय
 शांत आणि खोलच खोल
 नसेल कळली आम्हाला
 तुझी खोली आणि गती
 पण आज तू
 कालव्यातून, चारीतून
 उपचारीतून वाहताना
 कधी खळाळतोस तर
 कधी शांत शांत वाहतोस
 सोबत घेतलेल्या कस्पटांनाही

दिका देतोस नेहमी पुढं जाण्याची
तुझ्याबरोबर दोन्ही तीर आहेतच
अलीकडं तुझी सामाजिक तळमळ
तर पलीकडं तुझी राजनिष्ठ जबाबदारी
तुझं हे नितळ वाहन पाहून
बलाही वाटतं
हामाझून टाकावेत आपल्यातले
सगळे चढ
आणि बनावं उतार... फक्त उतार
तुझ्यासाठी आमुसलेल्या शेतापर्वत
तुला घेऊन जाण्यासाठी
तेवढीच 'उतराई!'

• • •

संदर्भ : धरण्याणी, गोविंद काळे,
अक्षर मानव प्रकाशन, पुणे.

परिचय - डॉ. विठ्ठल पवार (जन्म इ.स. १९७५)

अहमदनगर जिल्ह्यातील पाथडी हे जन्मगांव. नव्वदोतरी पिढीतील एक महत्त्वाचे कवी आणि अभ्यासक असलेले पी. विठ्ठल हे नांदेड येथील स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठाच्या भाषा संकुलात मराठीचे प्राध्यापक म्हणून कार्यरत.

'शून्य एक मी', 'माझ्या वर्तमानाची नोंद' इ. कवितासंग्रह. तसेच 'कल्पेचा अंतःस्वर', 'संदर्भ : मराठी भाषा' हे लेखसंग्रह. 'मराठी कविता : समकालीन परिदृश्य' हा समीक्षाग्रंथ आणि 'जागतिकीकरण, बदलते सामाजिक वास्तव आणि समकालीन मराठी कविता' ही पुस्तिका प्रकाशित. याशिवाय 'बाह्यसमीप प्रवृत्ती : तत्त्वशोध', 'विशाखा : एक परिशीलन', 'सर्वदर्शी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर', 'जनवादी साहित्यिक : अण्णा भाऊ साठे', 'शिक्षणवेध' इ. संपादित ग्रंथ. त्यांच्या लेखनाचे हिंदी, इंग्रजी आणि फ्रेंच भाषेत अनुवाद. साहित्यक्षेत्रातील विविध पुरस्काराने सन्मानित.

प्रस्तुत कविता रूढाद्यनि प्रेम कविता नसून आपल्या प्रिय व्यक्तीशी कवीने साधलेला अनोखा आणि अंतर्मुख करणारा संवाद आहे. विविध प्रतिमांद्वारे स्त्रियांच्या भावजीवनाचा घेतलेला शोध हा खरे तर स्त्री स्वातंत्र्याचा उद्घोष आहे. स्त्रियांबद्दलची सहानुभूती आणि विस्तृत अवकाशाचे आत्मभान वास्तू प्रतीत होते.

ही पृथ्वी स्त्रीलिंगी आहे

या पृथ्वीच्या अंगाखांड्यावरून

अकित धावणाऱ्या नद्या स्त्रीलिंगी आहेत

इथल्या सान्या सान्या भाषांचे आदिम स्वर स्त्रीलिंगी आहेत

भूक, भाकर आणि तुझी सृजनशील वाणी स्त्रीलिंगी आहे

तुझी त्वचा, त्वचेच्या आतली निरंतर भयभीत सळसळ स्त्रीलिंगी आहे

कोणत्याही एकाकी वृक्षाची विस्कटलेली सावलीमुद्धा स्त्रीलिंगी आहे

जमिनीची हिरो ओल खीळीणी
समुद्राची गात्र खीळीणी
मानवमुक्तीच्या रंगीबेरंगी प्रार्थना, गाणी
आणि सुख दुःखाची होक कहाणी खीळीणी आहे

रात्र, पहाट आणि प्रत्येक सकाळ खीळीणी आहे
हवा खीळीणी, प्रतिज्ञेची लालसा खीळीणी
घोटी खीळीणी, भावना खीळीणी, शपथ खीळीणी
विहीर, लेणी, ठिपक्यांची नशीटार रंगोळी खीळीणी
पुळीघरची निराश्रित पावलं आणि
चिमूटभर दुःखाच्या निर्वाणानंतरच्या निरुध्द समाध्यादेखील
खीळीणीच आहेत

खोल डोहात बुडूनही अदृश्य न झालेली गाथा खीळीणी
शुभशकुनाची वाचटळ आणि तळघरातली अडगळ खीळीणी
पापण्यांवारची तुहुब झोप खीळीणी, जाग खीळीणी
क्षितिजाकडे झेपावणारी प्रत्येक दिशा खीळीणी
करुणेची पवित्र बाराखंडी आणि कोणत्याही आईची
निःस्तब्ध हाक खीळीणी

प्रत्येक उत्कट सदिच्छा आणि
दुःखाच्या जिभेवरून घसरलेली शिबीदेखील खीळीणीच असते
आपुलकीची प्रत्येक मिठीसुद्धा खीळीणीच असते
गष्टाराष्ट्राच्या सान्या सीमा आणि लोकजाहीच्या
भव्य डोळ्यातली चमक खीळीणीच असते

बुद्ध्याच्या अर्धांग डोळ्यातली करुणा असो की वेशूची अंतरिक तगमग असो
परकेपणाला जोडून ठेवणारी प्रत्येक व्याकूळ कवितासुद्धा खीळीणीच असते

तरीही तू माझ्यातल्या पुरुषाला का शरण जातेस... प्रिये?

•••

८. सूप आणि जातं

2

- स्वाती शिंदे-पवार

परिचय - डॉ. स्वाती प्रतापराव शिंदे (जन्म इ.स. १९७४)

सांगली जिल्ह्यातील विटा या गावी सामान्य शेतकरी कुटुंबात जन्म. स्त्रीवादी लेखिका. सामाजिक, शैक्षणिक कार्यात हिरिरीने सहभाग. त्यांच्या रचनेतून स्त्रीवादी जाणिवेचा, प्रणयभाव, निसर्गसौंदर्य, कृषिनिष्ठा, वर्तमान शैक्षणिक वास्तव आणि मानवी जीवनातील चिरंतन वेदना इत्यादींचे दर्शन घडते.

'स्त्रीकोश', 'प्रेम म्हणजे प्रेमच', 'वाटेवरती काचा रंग', 'वेदनेच्या खोल तळाशी', 'काळजातील काही ओळी', 'मास्तरकी', 'अंधारात मद्रु काळाबेल' इ. काव्यसंग्रह. 'अक्षरलेख' हा निबंधसंग्रह प्रसिद्ध. नियतकालिकानाथून कथा, समीक्षा, लेख प्रकाशित. त्यांच्या विविध क्षेत्रातील कार्याबद्दल अनेक पुरस्काराने सन्मानित.

प्रस्तुत कवितेत 'सूप' आणि 'जातं' या प्रतिमांद्वारे मनातून प्रवृत्तीमुळे समाजातील स्त्री - पुरुषांच्या नातेसंबंधांमधील विदारक वास्तव अधोरेखित केले आहे. तसेच स्त्रियांच्या जगाव्यातील दाहकता आणि सोशिकता विलक्षण संवेदनशीलतेने प्रकट केलेली दिसते.

मुख ओटीत माझिया
सूप म्हणते जात्याला
फिर खुंट्याच्या भोवती
गोध स्वताच्या नात्याला

सारा भरडा पडतो
इथ तुझ्याच श्रमाचा
लसख लेकल लागते
शिक्षा माझ्याच कामाचा

बाई जात्याच्या भोवती
फिरे त्याच्याच नात्यात
सूप फेकते फोलाला
टाणे ठेवते ओट्यात

नते सुपाचे जात्याचे
पती-पत्नीच्या नात्याचे
एक फिरते भरा
दुःखा नावाचा दारा

किती झिजाचे जात्याने
घाब टाकीचे घेताना
घाला मायेचा मारव
तरी टोचते हातांना

जात बाईची जात्याची
घास घासते स्वतःला
किती आराम देखणी
सुप पुरुष होताना

संदर्भ : वेदनेच्या खोल तळवारी, स्वाती शिंदे-पन्ना,
प्रथिया पब्लिकेशन्स, पुणे.